

Birher Nándor – Bertalan Péter – Jezsó Ákos

Közép-Európa nem „meteorológiai fogalom”, hanem „szellemi királyság”

Central Europe is not Just a 'Meteorological Concept', but a 'Spiritual Kingdom'

Összefoglalás

Dolgozatunkban bemutatjuk, hogy a rövid – „Trianoni békeszerződés környékén” kezdődő, és látszólag a rendszerváltásig tartó (rövid) – XX. század tanulságai mind a mai napig hatással vannak térségünk életére. Rámutatunk, hogy Közép-Európa nem csak meteorológiai, gazdasági fogalom, hanem ennél jóval több. Olyan közös sors, amelyet egymás ellen folytatott küzdelmek ugyanúgy alakítottak, mint az egymásra utaltság megtapasztalása. Olyan „szellemi királyság” ez, amelyik képes volt arra, hogy egyszerre adja a világ legjelentősebb filozófusait, fizikusait, zenészeit és festőit, és egyszerre legyen a világtörténelem legvéresebb háborúinak középpontja. Utalunk arra is, hogy ezt a „szellemi királyságot” hogyan alakították a vallási meggyőződések, azokon belül pedig a katolicizmus érdekeit képviselő vatikáni diplomácia.

Kulcsszavak: Közép-Európa, békeszerződések, kultúra, vatikáni diplomácia, értékek, közös történelem

Summary

Our paper introduces the lessons we learned from the 20th century, more precisely the period that began with the ‘Trianon Peace Treaty’ and (seemingly) lasted until the change of the regime, which still have an impact on the life in our region. Central Europe is much more than a meteorological, economic concept; it is a common destiny shaped by struggles against each other and the experience of interdependence. It is an ‘intellectual kingdom’ that has been able to present the world’s most significant philosophers, physicists,

PROF. DR. BIRHER NÁNDOR, PPKÉ BTK dékán, egyetemi tanár VÉF (birher.nandor@btk.ppké.hu), DR. BERTALAN PÉTER, egyetemi docens KRE, tudományos főmunkatárs VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár (bertalan.peter.tamas@kre.hu), JEZSÓ ÁKOS, sajtó és kommunikációs munkatárs VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár (akos.jezso@veritas.gov.hu).

musicians, and painters, and at the same time be the center of the bloodiest wars in world history. This ‘intellectual kingdom’ was also influenced by religious beliefs, including the Vatican diplomacy that represented the interests of Catholicism..

Keywords: Central Europe, peace treaties, culture, Vatican diplomacy, values, common history

BEVEZETÉS

Jól látszik, napjainkban a közép-európai térség adhat újra lendületet Európa történelmének életképes értelmezéséhez. Világos az is, hogy a legújabb pápai enciklikák a *Laudato ’si* a teremtésvédelemről, vagy a *Fratelli tutti* az igazságosabb társadalomról milyen jelentős mértékben kerültek ismét a politikai és a közbeszédben egyaránt előtérbe. A 2021. szeptember 5-12. között Magyarországon lezajlott Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus, továbbá az ehhez kapcsolódó budapesti és szlovákiai pápalátogatás mindegyike újra felhívta a figyelmet térségünk fontosságára a vallásközi dialógus és a béke előmozdítása szempontjából. Jelen tanulmányban felvázoljuk, hogy a közép-európaiság milyen mértékben kapcsolódik a kereszténység alapelveihez, illetve ezek az alapelvek mennyiben határozhatják meg a térség jövőjét.

KÖZÉP-EURÓPA

Egészen az Osztrák-Magyar Monarchia fennállásáig nem volt szükséges külön „ontológiát” létrehozni abból a célból, hogy megmagyarázzuk térségünk etnikailag és vallásilag egyaránt sokszínű létét. Több-kevesebb lelkesedéssel, de az itt élő nemzetiségek elérték az 1900-as évek elejére, hogy a világ egyik legdinamikusabban fejlődő térsége legyünk, gazdaságban, tudományban, művészetekben egyaránt. Esetenként küszködve ugyan, de a Habsburg katolicizmus zászlaja alatt sikerült a nemzetiségi, vallási toleranciát olyan módon érvényre juttatni, hogy abból egy dinamikusan fejlődni képes társadalom jöjjön létre. Ez az erős állami alakzat azonban nem mindenkinek volt kedves. Az archaikus struktúrákat elsöpörte a liberalizmus és a materializmus új szele az I. világháború korára.

A romokon kellett újraépíteni, vagy talán pontosabban újra felismerni azt, ami túlélte „Trianont”, a „Bécsi döntéseket”, és a szocializmus hosszú éveit – azt, amit Közép-Európának nevezünk. De mi is ez az entitás? A 90-es évek elején még lelkesen igyekeztek ennek meghatározására, napjainkban inkább csak azok a praktikus-gazdasági szempontok maradtak, amelyek a V4-es együttműködést meghatározzák. Időszerű azonban megvizsgálni a mélyebbre nyúló alapokat is.

KÖZÉP-EURÓPA: KULTURÁLIS SZIGET VAGY HOMOKPAD?

Közép-Európa politikai egysége száz évvel ezelőtt, az Osztrák-Magyar Monarchia bukásával felbomlott. A hajdanvolt kontinentális birodalom azonban számos elemében túlélte önmagát és még ma is létezik. Nem csak az épített örökségének remekbeszabott köveiben, de az itt élő népek közös kulturális örökségében is, amely olyan erős kapocs, hogy át tudja hidalni az eltérő érdekekből fakadó és az együttélést megnehezítő szakadékokat. Mert ilyenből van bőven. Elég, ha csak a régió országainak eltérő demográfiai érdekeire utalunk: mindegyik arra törekszik, hogy az általa uralt területet lehetőleg minél inkább a saját etnikumával töltsse ki, marginalizálva a nemzeti kisebbségeket. Mivel a térség etnikailag vegyes és sokszínű, az itt élő népek nemzeti szállásterülete szinte mindenhol túlnyúlik az államhatárokon, a kizárólagosságra törekvés súlyos érdekütközések forrása. Az Osztrák-Magyar Monarchia bukása óta eltelt több mint száz esztendő bővelkedik efféle konfliktusokban. És Közép-Európát valami mégis összetartja.

Mi ez az erő? A közös kultúra. Ez, a “közép-európaiság” alapját képező szellemi, lelki összekötő kapocs, amely az európai kultúra része. De itt rögvest meg is állunk, mert nem szabad szó nélkül elmenni amellett, hogy az európai értékeket adó európai kultúra olyan színes és árnyalatokban gazdag, hogy csak nagy vonalakban lehet egységes, szerves egésznek, az élet minden ízét azonos módon értelmező, mindent lefedő rendszernek tekinteni. Nem csak a bizánci és római eltérő örökségre, vagy a protestáns és nem-protestáns népek eltérő kulturális közegére gondolok, de Európában ezen kívül számtalan, helyi, regionális sajátosság is található. Sokszínűségben az egység – mondhatnánk, ez is az európai kultúra része, ám ha nincs mindenre kiterjedő, általános szabály, olyan, amely mindenhol ugyanúgy érvényes, akkor az azt jelenti, hogy nincs egység, csak hasonlóság. Közép-Európa kultúrája is ilyen, egyedi színteltekben gazdag entitás, mely nem csak hogy megfér a nagy európai kulturális közegben, de még gazdagítja, árnyalja, színesíti is azt.

Az eltérő kulturális örökségből és szenzitivitásból fakadó társadalmi reakcióra jó példa a futballmeccset megelőző térdelés ügye, mely a közelmúltban terjedt el azokban a nyugat-európai országokban, amelyek egykor tengerentúli gyarmatokkal rendelkeztek és kivették részüket a rabszolgotartás üzletéből. Közép-Európából nézve ezek, az egykori rabszolgotartó, nyugati országok a rabszolgotartás rendszerének köszönhetően (is) hatalmas vagyona tettek szert. Századokon keresztül élvezték annak minden előnyét és többek között ez is hozzájárult ahhoz, hogy az európai kontinens pénzügyi központjai Nyugatra húzódtak – és ott vannak még most is. Közép-Európa azonban mentes a rabszolgotartó örökség súlyos, rasszista terheitől. A fehér és fekete rassz között itt nem volt társadalmi és etnikai konfliktus, gazdasági, politikai vagy más értelemben vett kizsákmányolás – már csak azért sem, mert a térségben élő fekete bőrű lakosság száma minimális.

A rabszolgaság intézménye azonban Közép-Európát is sújtotta, csak pont fordítva: a középkorban a három kontinensre kiterjedő *Török Birodalom* martalócai százezer-szám hurcolták Isztambulba, vagy még távolabb is Közép-Európa lakosságát. Főleg magyarokat, de az egykori *Magyar Királyság* területén élő más népeket is, például szlovákokat, horvátokat, románokat. Amíg tehát Nyugat-Európa évszázadokon keresztül a rabszolgaság intézményének

anyagi előnyét élvezte (például Belga-Kongó), addig Közép-Európa századokon keresztül a rabszolgaság intézményének az elszenvetője volt. Ezért sértő érrefelé a térdepelés (ráadásul ez itt még kultúridegen is), amely az eredeti, nyugati szándékkal szemben e térségben azt üzeni: az egykori gyarmattartó birodalmak a rabszolgaság intézménye által sújtott népeket kényszerítik arra, hogy a rabszolgaság nyomasztó szellemi öröksége miatt kérjenek bocsánatot. Vagyis az áldozat kérjen bocsánatot azért, mert a bűnös az áldozattal szemben bűnt követett el. És amikor az áldozat ezt elutasítja, akkor a bűnös rasszistának nyilvánítja. Pedig csak arról lenne szó, hogy jobban kéne ismerni egymást. A másság elfogadása – amely a kereszténységből fakadó európai érték – a megismeréssel kezdődik és nem a címkézéssel. De ehhez valódi, élő, európai értéknek kellene tekinteni a kereszténység eszméit. Mert ez a kérdés is megosztja Európát: hogy viszonyuljon a keresztény gyökereihez? Nyugaton számos tekintetben túlléptek rajta. Közép-Európában még nem.

Mi tehát a “közép-európai stratégia”? Mi tette sikeressé az itt élő népek kultúráját? A megértés. Ez nem ment könnyen: háborúkon, bukásokon, kudarcokon, sikertelenségeken keresztül jutottak el idáig és tanulták meg ezt a leckét, hiszen egy etnikailag ennyire vegyes térségben másként nem lehet békésen együtt élni.

KÖZÉP-EURÓPA RÉGIÓ VERSUS ALRÉGIÓ?

A köztudat hosszú időn át Európát mind földrajzi, mind politikai szempontból két részre osztotta és osztja ma is: Nyugat-Európára és Kelet-Európára. Ez a „nagyvonalú” felosztás annál elfogadottabb, mennél inkább Nyugatra megyünk. A bekövetkező változások miatt ma már árnyaltabb, pontosabb régió meghatározás szükséges. A magyar történészek egy része – Hajnal István¹, Szűcs Jenő², Bibó István³ – Közép-Kelet-Európáról (Bibó, 2011), mint önálló régióról beszél (Szűcs, 1983). A magyar történész, Niederhauser Emil Kelet-Európát mint történelmi fogalmat továbbra is egyértelműnek tartja és elfogadja. Kelet-Közép-Európa az ő véleménye szerint csak alrégió, bár elismeri, hogy ennek az alrégióknak is megvannak a pontosan körülhatárolható jellemzői.

A két felfogás nem ütközik, inkább kiegészíti egymást, és segít az 1980-as évek végén kezdődő változások jobb megértésében. Niederhauser (2001)⁴ a kelet-európai fejlődés legfontosabb jellemzőit a következőkben látja:

- A régió legsajátosabb jellemvonása tarka és kevert etnikai összetétele. Szembetűnő, hogy a nemzetek száma itt jóval nagyobb, mint Nyugat-Európában. Lényeges ez a tény azért is, mert az egész történelmi fejlődésnek egyik legfőbb mozgatórugója ez.
- A Nyugattól való elmaradásnak évszázados hagyományai vannak. Kelet-Európa később indult meg a középkori fejlődés útján, mint Nyugat-Európa. Az oszmán-török hódítás a viszonylagos felzárkózás ütemét megtörte. A kontinens keleti felének földrajzi helyzete is döntő tényező az elmaradásban.
- A 18. század, illetve a 19. század első felében meginduló nemzeti fejlődés Nyugat-Európában a társadalmi ellentéteket elfedte, tompította. Kelet-Európában a különbségek nemzeti kategóriákban tudatosodtak, például a magyar a románok számára a nemességet, a román a magyarok számára a jobbágyságot jelentették.

- Lényeges sajátossága a régióknak az, hogy az államhatalom a nagy többség számára abszolútisztikus, korlátlan, szinte kiszámíthatatlan.
- A modern kor megfosztotta az uralkodókat az elhivatottság tényétől Nyugaton. Az isteni elhivatottságot Keleten a forradalmi elhivatottság, a kommunizmus messiás ígérete váltotta fel. A mechanizmus működése szempontjából valójában nem változott.
- Kelet-Európában a történelmi fejlődés szempontjából a legfontosabb a nemzeti mozzanat. A történelmi fejlődésnek azonban sajátos paradoxona, hogy ebben a térségben hosszú évszázadokon keresztül soknemzetiségű birodalmak álltak fenn: az Oszmán, a Habsburg, a Lengyel-Litván, valamint az Orosz Birodalom.
- Amikor a nemzetállam fogalma megszületett, Európában mindenki a francia példát követte. Senki nem volt hajlandó tudomásul venni, hogy Kelet-Európában a vegyes etnikai összetétel miatt jóformán sehol sem lehetett pontos etnikai határokat meghúzni, tehát a tiszta nemzetállam megvalósíthatatlan maradt.
- A Nyugat-Euróához való felzárkózás, a modernizáció éppen az államok autokratív jellegéből adódóan a felülről indított modernizációt, a paternalizmust jelentette a 18-19. században. A paternalizmus miatt a parlamentarizmus kezdeti állapotban maradt.
- Kelet-Európa sorsát napjainkig a nagyhatalmak döntötték el. A kelet-európai népek forradalmi, függetlenségi harcai ezért buknak el tragikus következettséggel.
- A nemzeti öntudat felébredése ráirányította a figyelmet az asszimilációra. A természetes beolvadás jóval nagyobb területeket érint, mint a kényszerű. A kényszerű beolvadás felerősödött, amiben a nagyhatalmaknak jelentős szerepe volt (Komáromi, 2021).
- Nem szabad megfeledkezni a vallási, felekezeti kérdésekről sem. Kelet-Európában a nyugati és a keleti egyház szétválása hozta az első nagy törést. A másik nagy vízvonalzó a keresztények és a muzulmánok között húzódik. A vallási ellentétek napjainkig politikai ellentéteket is kifejezhetnek.
- Kelet-Európába mindig Nyugatról érkeztek a domináns eszmeáramlatok. Minél messzebb esik az adott terület a kiindulási központtól, hatása annál gyengébb volt. Ez alól egy kivétel volt a marxizmus, amely eltorzulva felerősödött a leninizmusban. Ez az eszmerendszer tagadta a nemzeti tudatot, s az internacionalizmus jelszavával elfojtotta azt. Ez a kelet-európai társadalmakban beépített pokolgép gyanánt ketyegett és robbant a 20. században, megerősödése napjainkban, térségünkben továbbra is reális veszély.

Jól látható, hogy Kelet-Európa a mi felfogásunkban történelmi fogalom is, amelyet a kora középkortól használhatunk, szemben az időtől független földrajzi fogalmakkal. Kelet-Közép-Európa fogalma ugyancsak történelmi fogalom, amelyet már a 10. századtól lehet történelmi fogalomként definiálni. Ekkor születtek meg azok az államok, amelyek, mint egykor Pannónia, a Római Birodalmat, limesként védték Európa tőlük nyugatra eső területeit. Magyarország, Lengyelország, Csehország, Horvátország s a Balkán-félsziget államalakulatai a történelem viharában különböző módon és feltételekkel, de napjainkig teljesítik ezt a feladatot. Kelet-Közép-Európának, mint régióknak ez a legfőbb jellemzője és sorsa. Természetesen nem csak a geopolitikai

helyzetből következő funkció ez. A Kelet-Európára jellemző vonások a 10. századtól kezdve már módosultan jelentkeztek, hiszen Nyugat és Kelet térségünkben itt találkozik. Az itt élő népek történelmének tragédiája, köztük a magyar népé is, hogy a mindenkori hatalmi erőterét döntötte el, hogy melyik hatás legyen az erősebb. Ebből következtek ezután azok a vonások, amelyek csak igazán erre a térségre a jellemzőek. A következőkben csak a leglényegesebbeket soroljuk fel:

- Társadalmi, gazdasági szempontból Nyugat-Európa folyamatosan lemaradásban tartja a tőle keletre eső területeket.
- Jól kimutatható viszont, hogy lehetőségeihez mérten mindig törekedtek a térség országai arra, természetesen társadalmi, gazdasági helyzetükből adódóan különbözően, hogy a késést behozzák.
- Nyugat szinte napjainkig csak saját politikai érdekeinek szemszögéből tekintett közép-európai védőövezetre, ütközőzónára. Erre a magyar történelem, s ezen belül is a 150 éves török uralom jó példákkal szolgált.
- A mi szempontunkból hátrányos az is, hogy a térség mindenkori nagyhatalmának befolyása szerint ítélik meg a terület kis nemzetét. Ezek a kis nemzetek azonban önálló nemzettudattal rendelkeznek, saját történelmi identitásuk van, s nem akarják és nem is veszik tudomásul a leegyszerűsítő és homogenizáló történelmi és politikai szemléletet. Ennek lett áldozata a térség akkor, amikor a szocialista tábor jelszó miatt újból Kelet-Európa-hoz sorolt a nemzetközi politikai köztudat bennünket. Itt érkezünk el ahhoz a megkerülhetetlen kérdéshez, hogyan viszonyuljunk saját történelmünkhöz.

A történelem folyamat. Az elmúlt évtizedeket kiiktatni nem lehet. Vannak, akik az elmúlt fél évszázadot téves kerülőútnak ítélik, s úgy vélik, vissza kell térni a kiinduláshoz. Ez az út a térség egyetlen országa számára sem járható, így a mi számunkra sem. Az 1945 utáni évtizedek kitörölhetetlen nyomokat hagytak társadalmunk szerkezetében. A régi Magyarország eltűnt, a társadalom horizontális és vertikális hálózati tagoltsága a semmibe foszlott. Időközben a világ, s benne Európa is átalakult, Nyugat-Európában mesterségesen kialakított „jóléti” társadalmak születtek, amelyek anyagi javakon orientálódó, gyakran hedonista társadalmakkal olyan példát jelentenek Kelet-Közép-Európának, amelyet kevésbé képzett, a fogyasztást elsődlegesnek tekintő tömegei révén mindenáron, akár saját erőforrásainak, életvilágának felélése által is követni akarnak.

Tény azonban az is, hogy pontosan a közép-európai tapasztalatunk, és történelmünk miatt sokkal erősebben tudunk ragaszkodni azokhoz a gyökereinkhez, amelyek itt tartottak bennünket az elmúlt évszázadokban, évezredben, és amelyek a jövőnket is jelenthetik.

KÖZÉP-EURÓPA ÉRTELMEZÉSE

A *Közép-Európa* fogalom nagyon színes tartalommal bír, amelynek a „természetes Németország” hegeli fogalmától egészen a V4-es együttműködésig terjed (Mező, 2001). Minden definícióban közös azonban az a tény, hogy a régiót a sokféleség, az ebből adódó feszültség és gazdagság bonyolultsága, és a kooperációs képesség egyszerre határozza meg. Világos, hogy nem egy egyszerű földrajzi fogalomról van szó, hanem közös kultúráról, sorsról, ahogy azt Milan Kundera az 1980-as évek elején „*A Nyugat elhrabása, avagy Közép-Európa tragédiája*” című munkájában leírta. Ennek a térségnek

a határai „képzeltbeliek”, egészen addig, amíg a történelem – jellemzően tragikus – eseményei meg nem követelik, hogy a határokat világosan meghatározzuk.

Ekkor, az 1980-as években erősödik meg igazán Közép-Európa, mint a közös értékek eszméje, Timothy Garton Ash szavával egyfajta „szellemi királyság” jelenik meg a történelemben. Gyakran ez a királyság nem is Közép-Európa területén hallatja a szavát, hanem Cambridge-ben, Freiburgban, vagy másik kontinensen. Gondoljunk csak például – a legutóbbi időkből – Ludwig Wittgenstein, Hans Kelsen, Edmund Husserl, Herzl Tivadar, Martin Buber, vagy éppen Teller Ede közép-európaiságára. Talán nem is lehet feltenni úgy a kérdést, hogy valami vagy valaki közép-európai-e? Inkább úgy kellene kérdezni, milyen mértékben közép-európai? Hiszen a mi közös kultúránk mára az egész világot áthatja valamilyen mértékben.

Persze ezzel együtt vannak olyan földrajzi és kulturális azonosság szempontjából leírható területek, ahol Közép-Európa, mint a közös érték eszméje fokozottan van jelen (Módos, 2005). Érdeemes Konrád György néhány gondolatát felidézni a kérdésben. Mint valódi Közép-Európai értekezik a rendszerváltás idején a közös rémtettekről és közös értékekről (Konrád, 1990).

A tömegkultúrák nacionalisak. A közép-európai álm nem tömegkulturális jelenség, inkább romantikus és szubverzív. Közép-Európának már a fogalma is átíveli és kétségbe vonja a tömbhatárokat. Van keleti és van nyugati Közép-Európa, amelynek összetartozása mélyebb, elválasztottsága felületibb történelmi jelenség. Közép-Európa, mint feladat továbbra is fennáll, ezeréves feladatok nem szoktak nyomtalanul elenyészni. Hogyan tanulnak meg tisztességesen együtt élni az egymással összekeveredve élő népek? Adva van a sokféleség; ha valóságstiszteleők vagyunk, akkor tiszteljük ezt a sokféleségünket. A közép-európai kultúrában kinyújtóznunk természetes bővülési kör. Minél jobban ismerjük egymást, szomszédainkat, annál inkább vagyunk közép-európaiak. Nem annyira a születés, mint inkább a tanulás révén. Aki nem akarja megismerni szomszédjait, az kulturálisan elgyengül. Mi többnyire messzire mentünk tanulni, figyelmünkkel átugrottuk egymást, mert elhitük, hogy fejletlenek vagyunk. Úgy éreztük, aki olyan, mint mi vagyunk, az nem lehet érdekes. Minél inkább megszabadulunk a kisebbségtudatunktól, annál inkább rácsodálkozhatunk egymásra. Ma még egy kissé szűgyelljük egymást, mint a szegény rokonok. Amíg föl nem fedezzük egymást, provinciálisok maradunk.

Közép-európai stratégia? A megértés stratégiája. Minél jobban észrevesszük, hogy tulajdonképpen milyen érdekesek ezek a közép-európai szomszédok, annál érdekesebbek leszünk mi magunk is. Közép-Európa annyiban lesz, amennyiben kérdés lesz önmagának. Vonzódó érdeklődés a Duna-medence népeinek sokféle boldogulása és boldogtalansága iránt. Ki hogy egyensúlyozik Kelet és Nyugat között. A közép-európai irodalom: keletnyugati vagy nyugatkeleti irodalom. Bennünk van az a keleti, amit elemzünk. Bennünk van az a nyugati, aki elemez. Keleti felünkkel csúfoljuk a nyugati felünket és természetesen megfordítva (Konrád, 1985).

Biztosak lehetünk tehát abban, hogy térségünk/kultúránk nem valami fikció, vagy, ahogy Peter Handke fogalmazta meg: „meteorológiai fogalom”. A mi térségünkben soha sem sikerült a múltat teljesen eltörölni, mert az újra és újra „átvérzi a történelem szövetét”. Ebből a múltból, a klasszikus műveltségen, és a kereszténységen alapuló múltból élünk itt. És ez a múlt tér vissza újra és újra. A gazdasági együttműködés igénye mellett megjelenik egy vékony kis szál is, amelyik amilyen vékonynak tűnik, mégis olyan erős is együttal. Ez a szál pedig a térség zsidó-keresztény dichotómia és organikus egység. Ennek egy kis aspektusát vizsgáljuk a Trianoni békeszerződést követően.

EGY PÉLDA: KÖZÉP-EURÓPA, MINT „SZELLEMI KIRÁLYSÁG” ÉS A Vatikáni DIPLOMÁCIA

Az I. világháborút (látszólag) lezáró szerződések nem csak az egyes nemzetek és országok sorsát írták át alapjaiban, hanem az egyházak számára is komoly traumát okoztak. Az Osztrák-Magyar Monarchia szétesése nem csak egy gazdasági nagyhatalom végét jelentette, hanem a térség sok színből álló, de toleráns, vallási egységének szétverését is. Különösen is hátrányos volt mindez a katolicizmus, és emiatt a vatikáni politika számára. A térség évszázadok alatt kialakult vatikáni diplomáciai hálózatainak helyét átvették – Csiszárík János vatikáni diplomata szerint –, az ügyvédek és az újságírók (Bertalan–Csiszárík, 2020), így a vallási egység és béke megőrzése nagy kihívást jelentett minden egyházi szereplő számára. Stílusosan szemlélteti ezt a helyzetet a Csiszárík által 1924 nyarán feljegyzett beszélgetés:

„Mikor az első francia követ a Pápához bemutatkozó beszédét intézte – folytatta Msgr. Canali –, akkor a követ intangible-nek jelezte beszédjében a régtől dívó és sérelmes kultusz-törvényeket és Ő Szentsége erre a beszédre, amelyet neki szokás szerint előzetesen bemutatnak, anélkül, hogy a francia követ emez impertinenciájára reagált volna, Franciaországnak dicsőítésével felelt. Nagy szomorúsággal voltam ennek a jelenetnek fültanúja. (Msgr. Canali a congregatio ceremonialis secretariusa és mint ilyen, a nagy diplomáciai bemutatásokon államfők fogadtatásán mindig jelenlevő, tehát kifogástalan tanú.) Azon azonban – folytatta Msgr. Canali – éppenséggel megbotráncoltam, amit most elmondok: Egy ízben egybegyült volt az egész diplomáciai testület, hogy a Báborkom államtitkár úr elé járuljon. De jó, hogy magának nem kellett ott lennie, Msgr., néhány kiváló egyéniségtől eltekintve, teszem eltekintve az önök követétől, ki kifogástalan gentleman, rettenetes vegyes társaság ez. Hemzseg a journalisztáktól, ügyvédektől és nem egyéb nem igen gentlemanlike elemtől. És ez elé a társaság elé lépve, a báborkom államtitkár gyönyörködve jelentette ki: Mit mondana Szent Péter, kit néhány szegény halász ember környezett, ha ezt a fényes gyülekezetet látná! A Vatikánban remegnek annál a gondolatnál, hogy a képviselvek száma megcsappanhat. És olykor készebbek érthetetlen áldozatokra is, csakhogy ez meg ne történjék. Franciaországon kívül Portugália és a Csehszlovák Köztársaság klasszikus példa erre. Minél vakmerőbbek a követek, annál többet érnek el. De mondja-e el, folytatta Canali, az önök követe azt, amit ön most előttem felpanaszol?” Kétségtelenül elmondja – mondtam –, csakhogy kollegáihoz nem igen győzi, hogy hasonló vakmerőséggel dolgozzon. Mire Canali így folytatta: a cseh követ Pallier, úgy mondják szabadkőműves. Az engedékenyeket itt könnyen negligálják. Az előkelőség nem igen alkalmas eredmények elérésére. Hiába dicsekedett egy társaságban az Önök követe, hogy ő a legszebb követ a Szentszék melletti képviselőben. A kevésbé előkelőek könnyebben boldogulnak. A cseh követ untalan a Vatikánban van, és nagyon gyakran keresi fel a congregatiós báborkokat” (Bertalan–Csiszárík, 2020:791).

Ebben az új, folyamatos alakulásban lévő helyzetben nagy feladat hárult a katolikus diplomáciára; és a hittel, ill. társadalommal kapcsolatos álláspontok világos megfogalmazása elkerülhetetlen feladattá vált. A vatikáni politikát a két világháború közti időszakban jól jellemezték az akkor kiadott pápai enciklikák, körlevelek. A kiindulópont a világ szenvedése, amelynek egyik okát a vatikáni diplomácia Európa identitásválságában állapította meg. A Vatikán helyesen azonosította, hogy a probléma globális, ideológiai jellegű társadalmi probléma, éppen ezért a megoldásnak is globálisnak kell lennie. Ezzel együtt azonban azt is azonosították, – noha ez élesen megfogalmazásra sosem került – hogy a probléma egyik gyökere Közép-Európában, a korábban hatékonyan működő Osztrák-Magyar Monarchia szétesésében van.

XV. Benedek 1914-től 1921-ig tizenkét enciklikát adott ki az alábbi címekkel. Ad beatissimi apostolorum, Humani generis redemptionem, Quod iam diu, In hac tanta, Paterno iam diu, Pacem, Dei munus pulcherrimum, Spiritus Paraclitus, Principi apostolorum Petro, Annus iam plenus, Sacra propediem, Fausto appetente die. Az enciklikák témakörei a következők voltak: A békéért folyamodva, Isten ígéjének hirdetéséről, Az elkövetkezendő békeszerződésekről, Szent Bonifácról, Közép-Európa gyermekeiről, A békéről és a keresztény kiengesztelődésről, Szent Jeromosról, Szír Szent Efrémről, Közép-Európa gyermekeiről, A ferences harmadrendről, Dantéről, Szent Domonkosról.

A felsorolásból jól látszik, hogy mind lelkeségi, mind pedig közvetlen politikai kérdésekkel is foglalkozott XV. Benedek. Egyértelmű az is, hogy pontosan azonosította a világot fenyegető veszélyeket. Témánk szempontjából kiemelt jelentőségű, hogy a Quod iam diu (XV. Benedek, 1918) és Paterno iam diu enciklikában külön szólt a pápa az I. Világháború végén, Közép-európai népeiről és a békeszerződésről is. Hangsúlyozta ezekben a dokumentumokban, hogy a vágyott béke csak részben érkezett el, hiszen még komoly társadalmi és szociális feszültségek vannak az egyes országokban. Kiemelte, hogy a megoldáshoz a politikai cselekményeken túl igaz vallásosságra és a keresztény értelemben vett igazságosság megvalósítására is szükség van, mivel „a történelemben még nem látott súlyú döntéseket” kell meghozni – a békeszerződések megfogalmazása során. A pápa hangsúlyozta, hogy csak a keresztény szellemiség lehet az az alap, amelyik a népek közti egységet megeremti, ugyanúgy, mint a Római Birodalom bukását követően tette azt⁵.

A vatikáni diplomácia számára világos volt, hogy szükség van egy egységes politikai irányra, amelynek alapjait a kereszténység értékei adják. Ez a törekvés a keresztény szociális tanítás és a keresztényszocialista, kereszténydemokrata pártok alapvetése is, illetve ez lesz majd a születő európai közösség alapvető értéke is. A marxizmus különböző formáiban ugyan diadalmaskodott a társadalmi rend kialakításában, azonban a keresztény alapértékek megkerülhetetlenek maradtak.

„A romlottság ugyanis nemcsak a nagy városok iparos osztályában volt otthonos – más osztályok is letértek a régi rend és jog útjairól. Egy bizonyos, úgynevezett művelt osztály nemcsak a határtalan erkölcsstelenségben haladt előre, hanem a hamis tudományosság fegyvereivel is felvértezte magát, hogy istentelen cselekvésmódjának a jog látszatát kölcsönözze. Ez osztály embereinek útjában volt a külső állami rend, hogy ezt szétrombolhassák, előbb a keresztény vallást kellett megtámadniok.” (Schaeffer, 2006).

Pontosan az erkölcsi erő szerepe miatt vált világossá, hogy az állam önmagában képtelen a szociális kérdést megoldani. A vallás helyett egyre inkább a marxi tanítás vált erkölcsi iránymutatóvá. Ezzel párhuzamosan viszont a szociális kérdésben az egyháznak autonóm módon kell eljárnia. A pápa hangsúlyozta, az iparban az embert gépként kezelik, és megpróbálják minél olcsóbban „működtetni”. Az egyház viszont az emberben Isten képmását látja. Ez lehet az igazi emberi méltóság alapja, és a szociális kérdés megoldása. Erre a megoldásra, az emberi méltóság igazi lényegének felismerésére, csak az a közösség képes, amelyik elfogadja és megéli, hogy az ember Isten teremtménye, gyermeke. Nem hagyhatjuk – mondja – hogy az emberek közösségének helyére a pénz közössége lépjen. „Mit használnak nekünk az alkotmányokban megfogalmazott úgynevezett emberi jogok, amelyekből a munkásnak oly kevés jut addig, amíg a pénz hatalom a szociális emberi jogokat lábbal tapossa?” A munkásoknak

meg kell adni a maguk bérét, a magántulajdon nem csak jog, hanem kötelesség is a másik ember irányában. Mindennek az alapja azonban csak a tiszta erkölcs lehet. Ideális esetben „a munkába fektetett anyagi erő emeli az erkölcsi erőt” (Schaeffer, 2006:109).

Az I. világháborút követő káosz, a szociális és politikai katasztrófák egyik jelentős oka az volt, hogy a szocialista, kommunista etika erősödött meg a keresztény etika ellenében. A részben rövid életű szocialista államalakulatok azonban csak még több vért és szegénységet hoztak. Az egyházi választ XI. Piusz dolgozta ki.

MA IS AKTUÁLIS: VALLÁSI EGYSÉG BÉKE, SZOCIÁLIS ÉRTÉKEK ÉS TEREMTÉSVÉDELEM – ENCIKLIKÁK

XI. Piusz 1928-ban, megtapasztalva a világ békétlenségéből fakadó sok áldozatot, felhívta a figyelmet arra, hogy csak a közös vallási meggyőződés őrizheti meg a törekeny béke állapotát. A *Mortalium animos* című, az „igazi vallásegység elősegítéséről” szóló enciklikában így írt:

„...megerősödjön és az emberi társadalom közös javára váljon az a testvéri viszony, amely minket, embereket az azonos származásnál és természetnél fogva egymással egyesít és összeköt. A nemzetek még nem élvezik teljesen a béke áldásait, sőt sok helyütt a régi és újabb meghasonlások lázadásokban és polgárharcokban törnek ki. Népeknek nyugalmát és boldogulását érintő igen számos ellentét másképpen meg nem oldható, mint az államfők és a kormányok összhangzatos tárgyalásai és törekvései által. Könnyen érthető tehát, – annál is inkább, mert az emberiség egysége felől már nincsen véleményeltérés – miért kívánják mindig többen, hogy az általános emberi testvériség ösztönéből a különböző nemzetek napról-napra szorosabban összetartsanak. Ugyanazt a célt akarják elérni némelyek az Úr Krisztustól szerzett Új Törvény terén is. Ama tapasztalatuk alapján, hogy alig akad ember vallásos érzés nélkül, remélni merik s megvalósíthatónak tartják, hogy a különböző népek, bármennyire eltérő is a vallási fölfogásuk, egyes vallási tételekben – mint a lelki élet közös alapján – testvériesen egyetérthetnek.” (XI. Piusz, 1928).

A két világháború idején nagyon sok enciklika jelent meg. Annak ellenére, hogy ezek az enciklikák fontos és aktuális kérdéseket elemeztek, a konkrét társadalmi hatásuk – a világgépek tényének fényében – alacsonynak volt mondható. Mégis, tanulságul – akár napjainkra nézve is – érdemes velük foglalkozni.

XI. Piusz tehát intenzíven folytatta az enciklikák kibocsátásának jogi-teológiai munkáját. 1922 és 1937 között harmincegy enciklikát adott ki, amelyek közül már rögtön az első enciklika is a békére, Krisztus békéjére hívja fel a figyelmet, és amelyek között olyan nagy jelentőségűeket is találunk, amelyek a fasizmus és a kommunizmus közelgő rémére teljes világossággal figyelmeztettek. Lehet, hogy túl későn. Nem késő viszont megtanulni, hogy a bennünket fenyegető katasztrófák (elméletileg) időben felfedezhetők és ezáltal megelőzhetők lehetnek.

XI. Piusz enciklikái:

- Ubi arcano Dei consilio,
- Rerum omnium perturbationem,
- Studiorum ducem,
- Ecclesiam Dei,
- Maximam gravissimamque,
- Quas primas,

- Rerum Ecclesiae,
- Rite expiatis,
- Iniquis afflictisque,
- Mortalium animos,
- Miserentissimus Redemptor,
- Rerum orientalium,
- Mens nostra,
- Divini illius Magistri,
- Quinquagesimo ante,
- Rappresentanti in terra,
- Ad salutem,
- Casti connubii,
- Quadragesimo anno,
- Non abbiamo bisogno,
- Nova impendet,
- Lux veritatis,
- Caritate Christi compulsi,
- Acerba animi,
- Dilectissima nobis,
- Ad catholici sacerdotii,
- Vigilanti cura,
- Mit brennender Sorge,
- Divini Redemptoris,
- Nos es muy conocida,
- Ingravescētibus malis.

Az enciklikák témakörei: Krisztus békéjéről Krisztus Országában, Szalézi Szent Ferencről, Aquinói Szent Tamásról, Szent Jozafátról, A francia egyházmegyei kapcsolatról, Krisztus Király ünnepének bevezetése, A katolikus missziók, Assisi Szent Ferencről, Az egyházüldözésekről Mexikóban, A vallási egységről, A Szent Szív engeszteléséről, A keleti tanulmányok előmozdításáról, A lelkigyakorlatok előmozdításáról, A keresztény nevelésről, Papi szolgálatának 50. jubileumáról, A keresztény nevelésről, Hippói Szent Ágostonról, A keresztény házasságról, A társadalmi rend megújításáról, Az olasz Katolikus Akción, A gazdasági válságról, Az Epheszosi zsinatról, A Szent Szívről, Az egyházüldözésről Mexikóban, Az egyházüldözésről Spanyolországban, A katolikus papságról, A filmekről, Az Egyházzól és a Német Birodalomról, Az ateista kommunizmusról, A mexikói vallási viszonyokról, A rózsafüzérről.

Ahogy azt már említettük, a pápai enciklikák első látásra a „soha meg nem fogadott” irodalom kategóriájába tartoztak. Valójában azonban olyan társadalmi igazságokat fogalmaztak meg, amelyek figyelembe vétele nélkül a katasztrófák elkerülhetetlenek voltak. Tipikus példa ezekre a kivételként saját nyelven, németül megjelent „Mit brennender Sorge”, vagy annak a párja, a „Divini redemptoris”. Az egyik a fasizmus, a másik a kommunizmus ellen foglalt állást, – igaz megkésve, – ami szintén oka lehetett annak, hogy süket fülekre talált mindegyik.

Mégis, az enciklikáknak ez a pasztorális, jogi és vallási szintje az, amelyik a katolikus egyház minden tagja számára megadta és mindmáig megadja az alapvető orientációs irányt. Az egyházi szabályozás vallási jellegében áll a lényegi különbség az egyházi és a világi hatalomértelmezés között. A vallásoknak ezzel a sajátos szabályozási módjával napjainkban is elengedhetetlen szembesülni, figyelemmel arra, hogy a világban egyre erősebben jelennek meg vallási alapú – jellemzően nem keresztény – normarendek.

A vallási normarendek figyelembevétele lényeges lett volna a két világháború között, ugyanúgy, ahogy most is fontos lenne figyelni például a természetvédelemmel és a szociális igazsággal vagy a kutatási etikával kapcsolatos pápai tanításra. Ezek az elvek sem nem fanatikusok, sem nem kirekesztők, hanem illeszkedtek Európa több ezer éves hagyományaihoz. Emiatt fontos szem előtt tartani a mai napig is érvényes értékeiket. Példaként említjük, hogy 1925-ben XI. Piusz a Quas primas enciklikában, amelyik bevezette Krisztus király ünnepét, az alábbi indokolással:

„az emberi nemet sítjót és gyötrő bajok legfőbb okait kutatva, világosan rámutattunk, hogy ama bajok árja azért zúdult a világra, mert az emberek nagy része az Úr Jézust és az Ő szent törvényét száműzte a magánéletből, a családból és a közéletből, s hogy mindaddig nem ragyoghat föl a népek közt a tartós béke biztos reménye, amíg az egyének és az államok az Üdvözítő uralmát elvetik és elutasítják. Azért, amint hangsúlyoztuk, hogy «Krisztus békéjét Krisztus országában kell keresni»; úgy a cél eléréséért minden lehetőnek elkövetését ígértük. Krisztus országában – mondjuk – mert úgy láttuk, hogy a béke följújtására és megszilárdítására nem törekedhetünk hathatósabban, mint a mi Urunk országának helyreállításával. ... Pedig ha az emberek a magán- és a közéletben elismerik Krisztus királyi tekintélyét, hihetetlen előnyök háramlanak a polgári társadalomra: a valódi szabadság, a fegyelem és higgadság, a megértés és béke. Krisztusnak királyi méltósága a fejedelmek és kormányok emberi tekintélyét megszenteli, a polgárok kötelességérzetét és engedelmségét pedig megmészesíti.” (XI. Piusz, 1925).

A vatikáni politika „ideológiai” alapjait írták le részletesen az itt említett pápai szövegek. Ahogy jeleztük, a szabályozásnak ez a módja komoly jelentőséggel bírhat, hiszen itt kapcsolódik össze a jog, az erkölcs és a vallás szabályozási szintje (Birher – Homicskó, 2021). Mindez azonban nem sokat ér, ha az enciklikában megfogalmazott igazságokat nem sikerül a mindennapi gyakorlat szintjére vinni.

Közép-Európa az a térség, ahol még pislákol a kereszténységnek az említett pápai enciklikákban megfogalmazott ideálja, illetve ez az ideál az, amelyik még mindig megalapozza a térség kulturális egységét. Pontosan ezek a szempontok lehetnek tehát azok, amelyek a jövőben is összetarthatnak bennünket.

KÖZÖS TÖRTÉNELEM, KÖZÖS ÉRTÉKRENDEK

A térség nem csak vallási szempontból képvisel – ugyan történelmi vitákkal terhes – életképes toleranciát, hanem rendelkezik valódi közös értéktudattal is. Ennek az értéktudatnak a gyökerei jól tetten érhetők abban, hogy minden konfliktus ellenére képesek vagyunk együtt ismét és ismét újrakezdeni. Vagy pontosabban nem tudjuk külön-külön folytatni...

JEGYZETEK

- ¹ Hajnal István történész, egyetemi tanár, az MTA tagja, a történelemtudományok doktora
- ² Szűcs Jenő a 20. század kiemelkedő magyar történésze, egyetemi tanár, a történelemtudomány doktora
- ³ Bibó István nemzetközileg kimagasló, hazai viszonylatban pedig a 20. században a legjelentősebb politikai gondolkodó
- ⁴ Niederhauser Emil magyar történész, művelődéstörténész, egyetemi tanár
- ⁵ E una volta che questa Lega tra le nazioni sia fondata sulla legge cristiana, per tutto ciò che riguarda la giustizia e la carità, non sarà certo la Chiesa che rifiuterà il suo valido contributo, poiché, essendo essa il tipo più perfetto di società universale, per la sua stessa essenza e finalità è di una meravigliosa efficacia ad affratellare fra loro gli uomini, non solo in ordine alla loro eterna salvezza, ma anche al loro benessere materiale di questa vita; li conduce cioè attraverso i beni temporali, in modo che non perdano quelli eterni. Perciò sappiamo dalla storia che, da quando la Chiesa pervase del suo spirito le antiche e barbariche genti d'Europa, cessarono un po' alla volta le varie e profonde contese che le dividevano, e federandosi col tempo in una unica società omogenea, diedero origine all'Europa cristiana, la quale, sotto la guida e l'auspicio della Chiesa, mentre conservò a ciascuna nazione la propria caratteristica, culminò in una unità, fautrice di prosperità e di grandezza. http://www.vatican.va/content/benedict-xv/it/encyclicals/documents/hf_ben-xv_enc_23051920_pacem-dei-munus-pulcherrimum.html, letöltve: 2021. 09. 08.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ash, Timothy Garton (1989): *A birodalom hanyatlása - Létezik-e Közép-Európa?*, AB Független Kiadó
- Bibó István (2011): *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Argumentum Kiadó Budapest
- Birher Nándor – Homicskó Árpád (2021): *Szabályozáskomplexitás*. Patrocínium, Budapest
- Bertalan Péter – Csiszárík János (2020): Egy vatikáni diplomata naplója, Lymbus, *Magyságtudományi Forrásközlemények* 18. évfolyam, Budapest 2020, pp. 777-806.
- Hajnal István (1993): *Technika, művelődés Tanulmányok História*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest
- Konrád György (1990): *Európa köldökén*. Magvető, Budapest
- Komáromi László (2021): The Question of Territorial Plebiscites after the First World War with Special Regard to Hungary. *Kisebbségvédelem*, pp. 169-187.
- Kundera Milan (1984): The Tragedy of Central Europe. In: *New York Review of Books* 26. April. - Magyarul megjelent: Az elrabolt Nyugat, avagy Közép-Európa tragédiája In: *Irodalmi Újság*, (1984) 3. sz. 1-2, 23. (francia eredeti szöveg 1983)
- Mező Ferenc (2001): Közép-Európa fogalmi változása térben és időben, *Tér és Társadalom* 15. évf. 2001/3-4. pp. 81-103.
- Milosz, Czeslaw (1986): Central European Attitudes Cross Currents. *Yearbook of Central European Culture*. (Ed. by K. Matyka.) Ann Arbor, 5. évf.
- Módos Péter (2005): *Közép-Európai olvasókönyv*. Budapest, Osiris Kiadó
- Niederhauser Emil (2001): *Kelet-Európa története*. MTA Történettudományi Intézet
- Schaeffer Sebestyén (2006): *Kölping Adolf életrajza*. Hasonmás kiadás, Vác
- Szűcs Jenő (1983): *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Magvető, Budapest

ENCIKLIKÁK

- XV. Benedek: Quod iam diu, 1918. http://www.vatican.va/content/benedict-xv/it/encyclicals/documents/hf_ben-xv_enc_01121918_quod-iam-diu.html, letöltve: 2021. 09. 08
- XV. Benedek: Pacem, Dei munus pulcherrimum, 1920. http://www.vatican.va/content/benedict-xv/it/encyclicals/documents/hf_ben-xv_enc_23051920_pacem-dei-munus-pulcherrimum.html, letöltve: 2021. 09. 08
- XI. Piusz: Mortalium animos, 1928. <http://szit.katolikus.hu/feltoltes/Mortalium%20animos.pdf>, letöltve: 2021. 09. 08
- XI. Piusz: Quas primas, 1925. <http://szit.katolikus.hu/feltoltes/Quas%20Primas.pdf>, letöltve: 2021. 09. 08